

Ю. Рижук,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії права
Навчально-наукового інституту «Юридичний інститут
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПРИРОДНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Права і свободи людини є однією з основних проблем багатовікової історії теоретико-правової думки, яка розглядалася з позиції політичного, морального, філософського, релігійного та юридичного світоглядів. Якою б не була держава за своєю природою, який би режим у ній не панував – права та свободи людини, їх взаємодія з державою завжди складали не тільки теоретичний, релігійний, філософський інтереси, але й прикладний, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було встановити в суспільстві порядок, необхідний для пануючої еліти або для демократично обраних правителів.

Варто відзначити, що термін «права людини» є динамічним, що дає можливість науковцям по-різному підходити до визначення його сутності. Разом з тим зазначимо, що таке явище, як «права людини» сягає своїм корінням в стародавні часи. Так, основа концепції прав людини просліджується ще до часів Стародавньої Греції та римського права й була закладена в понятті природного права, яке розвинули філософи епохи Просвітництва.

Ідеї прав і свобод існували впродовж майже всієї історії людства, проте не зовсім зрозуміло, чи можна характеризувати їх терміном права людини в сучасному розумінні. Концепція прав людини існувала в історичних культурах та розвивалася під впливом думок стародавніх філософів. Так, мислитель Платон, розглядаючи права людини визначав, що «індивідуальне повинно бути цілком підлегле загальному: не держава існує заради людини, а люди-

на живе заради держави» [1]. В своїх працях мислитель притримувався точки зору, за якою людина служить державі, а держава, в свою чергу, повинна забезпечити людині достойні умови життя та дотримання її прав. Виходячи зі змісту вчень Платона, на нашу думку, варто відзначити системну залежність держави від людини і людини від держави. Вважаємо, що існування держави і людини є взаємозалежним.

Аристотель та його прибічники писали про права громадян на власність та участь у громадських справах. Однак ні стародавні греки, ні римляни не мали концепції універсальних прав – рабство вважалося цілком природним [2]. У цілому ж давньогрецькі мислителі відстоювали ідею першості держави перед особистістю.

Особливо активного розвитку вчення про права людини отримали в добу Середньовіччя. Так, основоположні права людини вперше отримали своє документальне закріплення в нормативних актах. Наприклад, Середньовічні хартії свобод, такі, як Магна Карта, не визначали прав будь-якої людини, а були тільки чимось на кшталт політичних і юридичних угод, що відповідали конкретній політичній ситуації. Магна Карта набула легендарного, міфологічного значення тільки в контексті сучасних дебатів про права людини [3, с. 18-19].

Велика частина статей присвячена встановленню законності, правопорядку і гарантіям особистих прав населення в рамках «загального права». Велика хартія вольностей також містила поло-

ження про єдність мір і ваг, про вільний в'їзд і виїзд з королівства, про заборону стягувати довільні судові мита, заборону чиновникам залучати будь-кого до відповідальності лише за усною заявою без свідків, що заслуговують на довіру та інші гарантії правосуддя.

Особливе значення у Великій хартії вольностей має 39 стаття, в якій заборонялися арешт, ув'язнення, позбавлення володіння, оголошення поза законом, вигнання й інше ущемлення прав феодалів як вільних людей, інакше як за законним вироком рівних (зміцнивши інститут присяжних). Ці статті хартії виявилися найбільш життєздатними і склали основу подальших редакцій хартії, надали їй силу конституційного документа і значення маніфесту «прав людини і громадянина» [4].

У загальній скарбниці теоретико-правових досліджень проблематики прав і свобод людини та їх гарантій гідне місце займає спадщина П. Русина (1450–1517 рр.). Потребою звернення до його творчості стали пошуки ним змісту людського життя, розуміння людської особистості. Будучи прибічником природного права, він вважав, що в цивілізованій державі людина повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, свободу слідувати велінням власного розуму. Стосовно самої людини мислитель стверджував, що її треба шанувати не за її багатства і титули, а за розум та інші чесноти [5, с. 110-114].

Ідея прав людини, заснована на теорії природного (природженого) права, знаходить втілення в нормативних актах держав Європи і світу. Основу більшості сучасних юридичних тлумачень прав людини можна прослідкувати до початку нової європейської історії. Першим документом, який окреслював права людини, можна вважати Дванадцять статей 1525 року. Ці статті були частиною вимог, які висували селяни до Швабської ліги під час Селянської війни в Німеччині.

Характеризуючи світогляд філософа-мислителя С. Оріховського-Роксо-

лана можна сказати, що він був одним із перших східнослов'янських прибічників концепції суспільного договору в походженні держави. Він розглядає державу як зібрання громадян, «поєднаних узгодженим правом і «спеціальною вигодою», де щастя народу є найвище право» [6, с. 74]. Для Оріховського-Роксолана право – гарантія розвитку та існування держави. Дотримання закону – не обмеження, а запорука справжньої свободи, «гамівна сорочка» для свавільників, які вирішують судові справи на свій власний розсуд. Він дбав про те, щоб право однаково служило всім, щоб ніхто проти права не діяв, щоб усі громадяни були рівними перед законом [7, с. 52].

Певні ідеї зародження прав і свобод людини закладені у творчій спадщині Інокентія Гізеля (1600–1683 рр.). Український просвітник і філософ значну увагу приділяв проблемі людини, її моральності, де як прибічник християнської моралі намагався обґрунтувати ідеї громадянського гуманізму. Цим питанням присвячена праця Гізеля «Мир з Богом чоловіку» (1669 р.). Характерною особливістю морально-етичних поглядів філософа є звеличення людини, віра у її розум. Закликаючи до активного громадського життя, Гізель підкреслював, що саме активність людини, спрямована її вільною працею, є головним призначенням земного людського буття. Через ідею патріотизму, свободи волі, природного прагнення людини до земного щастя вчений ставить своїм завданням розкрити шляхи його досягнення власними силами [7, с. 218].

У XVII–XVIII ст.ст. ця ідея відбивається у теорії природного (природженого) права, яка дозволила оцінювати з позицій справедливості діюче в державі позитивне право, проводити його перетворення в напрямку гуманізму і свободи. Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон, І. Кант, Дж.-Ст. Мілль, І. Бен-Там утверджують права особи (на життя, свободу, власність та ін.) як священні імпера-

тиви і закладають основи сучасного розуміння прав людини.

Біль про права 1689 р. в Англії та відповідний шотландський Акт вимоги прав 1689 р. проголосили незаконними деякі репресивні дії уряду. У XVIII ст. відбулися дві важливі революції – Американська в 1776 р. та Французька в 1789 р. Результатом цих революцій стало прийняття Декларації незалежності США та Декларації прав людини і громадянина. Обидва документи встановлювали певні юридичні права. Крім того, Віргінська декларація прав 1776 року затвердила у вигляді закону низку основних громадянських прав і свобод. Так, в Декларації незалежності США 1776 року проголошується, що всі люди є рівними і з народження володіють невід'ємними правами, основними з яких є життя, свобода та прагнення щастя. Саме для забезпечення цих прав люди запроваджують уряд. Оскільки ж народ є джерелом влади, то він може і зобов'язаний замінити або навіть знищити поганий уряд.

В кінці XVIII ст. і на початку XIX ст. над питанням прав людини працювали філософи Томас Пейн, Джон Стюарт Мілль, Фрідріх Гегель. Сам термін «права людини» виник в період після написання книги «Права людини» Томаса Пейна і статті Вільяма Ллойда Гаррісона в газеті «Ліберейтор» у 1831 р., в якій автор стверджує, що намагається залучити читача до боротьби за велику справу прав людини.

З природним правом, яке є вродженим і вічним, Іоанн Баптиста Шада (1758–1834 рр.) пов'язує у суспільстві законодавство і державність, які мають відповідати розуму людини. Якщо законодавство в суспільстві суперечить розуму або людина обирає його не за своєю волею, то вона втрачає гідність розумної істоти, перестає бути собою, потрапляє в рабство, яке є вищою формою насильства [8, с. 19]. Таким чином, для розуміння гарантій прав і свобод людини та громадянина вчений важливим вважає: по-перше, усвідомлення свободи людини як єдиного природного

стану для людини; по-друге, будь-яку обмеженість свободи людини як форми перетворення її з суб'єкта в об'єкт правовідносин; по-третє, розвиток держави, права і суспільства як похідні із законів природи людини; по-четверте, самовдосконалення людини, її освіченість як умови усвідомлення людиною свого природного стану та її ролі й значення для розвитку держави, права і суспільства.

У XIX ст. найважливішою із правових проблем, пов'язаних і правами людини, стало питання ліквідації рабства. Рух аболіціоністів сприяв тому, що рабство було ліквідоване у Британії Актом про работоргівлю 1807 року та Актом про відміну рабства 1833 року. В США північні штати відмінили рабство в період між 1777 та 1804 роками, але південні штати міцно трималися за цей інститут. Дебати й конфлікти щодо поширення законодавства на нові території призвели до сецесії Півдня й громадянської війни. Після війни інститут рабства був ліквідований тринадцятою поправкою до Конституції США. Чотирнадцята поправка проголосила повне громадянство та рівні права всіх людей, що народилися в США, а п'ятнадцята поправка гарантувала американцям африканського походження право голосу [9].

Цю ідею пестували, відстоювали, збагачували, поглиблювали, боролися за її реальне втілення в життя видатні мислителі України: П. Орлик, Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, О. Кістяківський та ін. Вже в проекті Конституції П. Орлика (1710 р.) декларується ідея «виправлення та підйому своїх природжених прав і вільностей», відновлення «усіякого природного права і рівності». Т. Шевченко в поемах оспівував свободу трудящої людини. М. Драгоманов у конституційному проекті передбачав особисту свободу людини, забезпечення недоторканності особи, повагу її гідності. Правознавець О. Кістяківський наголошував на необхідності обмеження державної влади

«невід'ємними, непорушними, недоторканими, невідчужуваними правами людини», найважливішим із яких називав право на гідне існування.

Зокрема, український письменник та філософ Тарас Шевченко (1814-1861) серед природних прав людини особливо виділяв право на життя, свободу, щастя, рівність, свободу думки, слова, переконань, тощо [10, с. 219].

Пріоритет прав людини можна вважати ядром конституційно-правової доктрини М. Драгоманова тому, що з нею узгоджуються усі інші положення доктрини, зокрема, конституційні принципи та інститути державного будівництва, місцевого і загально державного самоврядування, федералізму і децентралізації. Основою всього постає людська особистість у своєму прагненні до свободи та добробуту [11, с. 76].

Своє розуміння «природності» прав і свобод людини Б. Кістяківський пов'язує з дополітичністю їх походження. Саме це, на його думку, і обумовлює, по-перше, їх властивість до вічної притаманності людям та, по-друге, належність всім людським істотам, а не членам тієї чи іншої соціально-політичної системи. І дані права та свободи потрібно обороняти, насамперед, за допомогою приватного і суспільного права, де закон вище від політичної і державної влади, а його завданням є підпорядкування економіки і політики в ім'я ліберальних цінностей, які ставлять наріжним каменем вищу значимість конкретних людей, людських особистостей [12, с. 122-123].

У ХХ ст. під тиском численних рухів відбулися глибокі соціальні зміни, в тому числі в царині, що належить до прав людини. В Західній Європі та Північній Америці профспілки добилися затвердження законів, що гарантували робітникам право на страйк, встановили мінімальні вимоги до умов і тривалості праці, добилися заборони або законодавчого регулювання дитячої праці. Рух за права жінок добився однакового права голосу для представників усіх статей. Національно-визвольні

рухи призвели до вигнання колонізаторів із багатьох країн. Серед цих рухів особливо впливовим був очолюваний Магатмою Ганді рух за звільнення Індії від британського правління. Добилися своєї мети рухи позбавлених прав расових та релігійних меншостей у багатьох країнах світу. Серед них – рух за громадянські права в США.

У середині ХХ ст. ідея прав людини висвітилася новими фарбами завдяки підняттю її на конституційний рівень. Правда, не всі конституції в країнах світу ґрунтувалися на теорії природного права. Багато з них створювалися на основі юридико-позитивістського підходу до розуміння права, що призводило до ототожнення права і закону, або на основі марксистсько-ленінської теорії (СРСР), відповідно до якої права людини «даруються» державою. Природно-правовий підхід до розуміння прав людини як природних і невідчужуваних, даних від народження, набув закріплення у конституціях США, Франції, Італії, Іспанії. В другій половині ХХ століття під впливом міжнародних документів про права людини відбулося зм'якшення історичного протистояння природно-правового і позитивістського (що ототожнює право і закон) підходів до права, навіть їхнє зближення, що відбулося у конституційній і судовій практиці держав.

Заснування Міжнародного комітету Червоного Хреста в 1864 р. та перші Женевські конвенції 1864 р. заклали основу міжнародного гуманітарного права, що отримало подальший розвиток після двох світових війн. Дана міжнародна угода встановлювала гуманітарні правила ведення війни, висунуті в 1864 році Червоним Хрестом. Цей документ мав на меті полегшення долі поранених і хворих воїнів на полі бою. В основу Женевської конвенції була покладена ідея допомоги і заступництва всякому пораненому, незалежно від прийнятої ним сторони. За документом усі поранені і хворі, які перебувають у медичних установах, а також весь персонал цих установ вважаються

нейтральними особами, незалежно від того, ким з воюючих сторін зайнята ця місцевість.

Світові війни, великі втрати життя та значні порушення прав людини в них призвели до створення нових інституцій, що повинні стояти на захисті прав людини. Однією з таких інституцій стала Ліга Націй. Ліга Націй була утворена 1919 року разом із підписанням Версальського договору. Перед нею ставилася мета роззброєння, запобігання війнам через колективну безпеку, врегулювання конфліктів між державами методами дипломатії, покращення життя людей у всьому світі. В її мандат була закладена значна кількість прав людини, які пізніше були проголошені в Загальній декларації прав людини.

На Ялтинській конференції 1945 року союзні держави домовилися створити новий орган, який успадкував би роль Ліги – Організацію Об'єднаних Націй. Одразу після заснування ООН стала виконувати важливу роль у встановленні міжнародного права, зокрема щодо прав людини. Насамперед, це право на життя, вільну працю, освіту.

На підставі вищевикладеного ми можемо зазначити наступне. Еволюція розвитку прав людини, на нашу думку, пройшла наступні етапи:

1. *Період Середньовіччя* – вперше основні права людини були закріплені в законодавчих актах, що дало можливість стверджувати про їхню декларативність та визначеність, зокрема, це в більшій мірі стосується безпосередньо особистих прав людини;

2. *Старослов'янський період* – в даний історичний проміжок часу особливу увагу було приділено існуванню прав людини в системі саме природних прав (представники П. Русин, С. Ореховський-Роксолана, І. Гізель тощо);

3. *Нормативний період* – період активного документального затвердження прав людини, що характеризувався нормативним закріпленням концепції про права людини в законодавчих актах, наприклад, Білль про

права, Декларація незалежності США, Женевські конвенції тощо;

4. *Націоналістичний період* – характеризувався широкомасштабним утворенням національно-визвольних рухів, які були направлені на знищення расових, релігійних утисків населення, розширення їхніх особистих прав та затвердження відповідних гарантій;

5. *Сучасний період* – характеризується розширенням прав людини не лише на національному рівні, а й на міжнародному, що супроводжується прийняттям міжнародних нормативно-правових актів, в яких чітко визначені та визнані права людини.

Ключові слова: природне право, природні права, позитивне право, свободи, людина, громадянин, суспільство.

Статтю присвячено дослідженню еволюції концептуальних засад природних прав і свобод людини. На підставі здійсненого автором історичного екскурсу було виділено наступні періоди розвитку прав людини: період Середньовіччя; старослов'янський період; нормативний період; націоналістичний період; сучасний період.

Статья посвящена исследованию эволюции концептуальных основ естественных прав и свобод человека. На основании осуществленного автором исторического экскурса были выделены следующие периоды развития прав человека: период Средневековья; старославянский период; нормативный период; националистический период; современный период.

The article is devoted to the study of the evolution of the conceptual foundations of natural rights and freedoms of man. On the basis of the author of the historical excursion, the following periods of human rights development were distinguished: the period of the Middle Ages; Old Slavic period; Normative period; Nationalist period; Modern period.

Література

1. Юрій М.Ф. Людина і світ: [підручник] / М.Ф. Юрій. – Київ: Дакор, 2006. – 460 с.
2. Freeman, Michael. *Human rights: an interdisciplinary approach*. – Wiley-Blackwell, 2002. – P. 15–17.
3. Freeman, M. *The Magna Carta was very important in the late middle ages*. – p. 18-19.
4. Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б.Н. Топорнин. – М.: Юристъ, 2001. – 348 с.
5. Повчання [Володимира Мономаха] // Повість врем'яних літ. – К., 1990. – 87 с.
6. Сумцов Н.Ф, Станислав Ориховский // Киевская старина. – Ноя. Т.23. – К., 1988. – 157 с.
7. Огородник І.В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій: [навч. посібник] / І.В. Огородник, В.В. Огородник. – К.: Вища школа: Т-во “Знання”, 1999. – 543 с.
8. Кравець І.П. И. Шад – профессор философии Харьковского университета // Філософські науки. – 1960. – № 4. – С. 124–129.
9. Seymour Drescher, *Abolition: A History of Slavery and Antislavery* [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://constituante.livejournal.com/10253.html>
10. Шевченко Т.Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє // Кобзар. – К.: Держ. Вид-во художньої літ-ри, 1954. – 492 с.
11. Круглашов А.М. Держава, нація людина. Михайло Драгоманов про національний розвиток України // Вісник АН України. – К. : «Наукова думка». – 1992. – № 2. – С. 22–32.
12. Кистяковский Б. В защиту права интеллигенции и правосознание // Вест. Моск. ун-та. – Сер. 7: Философия. – 1990. – № 3. – С. 11-14.